

Clarté

Tidsskrift for Marxistisk Analyse

Nr.

Dato

Årgang

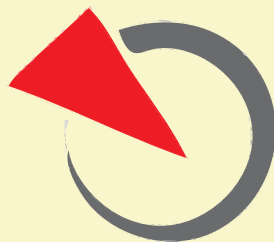
8

26. februar

2023

Eduard Bernstein,
Socialdemokratiets ideologiske
fader

Claus Bryld

Eduard Bernstein, Socialdemokratiets ideologiske fader

Claus Bryld

Key words: Eduard Bernstein, gradualisme, marxisme, revisionisme, revisionismedebatten, sammenbrudsteori, Sozialdemokratische Arbeiterpartei, Neue Zeit

Abstract: På baggrund af det arbejde der er gjort med den danske oversættelse af Eduard Bernsteins *Socialismens forudsætninger og Socialdemokratiets opgaver* (oktober 2022 forlaget Samfundslitteratur) gennemgår forfatteren Eduard Bernsteins udvikling af den socialistiske teori. Bernsteins 'revision' af Marx' og Engels' teorier omkring 1900 har sat sig tydelige spor i de socialdemokratiske partiers politik i de efterfølgende årtier.

Eduard Bernstein, tysk journalist, historiker og politiker, flyttede efter sin udvisning af den preussiske regering i 1879 først til Schweiz og siden til London, hvor han boede indtil 1901. Selvom han selv benægtede det, blev han under sit lange englandsophold kraftigt påvirket af den praktiske, reformpolitiske ånd, som karakteriserede fabianerne i Fabian Society. Udgivelsen af *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* i 1899, var et tydeligt brud med den ortodokse marxisme, han tidligere havde omfavnet og banede vejen for en gradvis og fredelig, evolutionær (ikke revolutionær) udviklingsforståelse.

I dansk kontekst blev revisionismen umiddelbart afvist af det danske socialdemokratis to mest teoretisk skolede medlemmer Gustav Bang og Frederik Borgbjerg, da den dukkede op som teoretisk retning. Revisionismen, forstået som et bevidst ændret idégrundlag, vandt ikke indpas i dansk arbejderbevægelse før i 1920'erne.

Bernstein opgav ikke socialismen som program og opfattede indtil sin død stadig sig selv som marxist. I dag trækkes der stadig på de ideer som Bernstein udviklede, og selv om mange af hans teser er blevet dementeret af den senere udvikling, kan hans tænkning ses som inspiration for f.eks. Pelle Dragsteds *Nordisk socialisme. På vej mod en demokratisk økonomi* fra 2021.

Indledning

I årtier var Eduard Bernstein stemplet som 'renegat', dvs. overløber fra marxismen til en småborgerlig eller ligefrem borgerlig position. Det var Lenin, der satte det stempel på ham. Men Bernstein var ikke borgerlig. Man kan i høj grad diskutere, om hans forsøg på at 'revidere' Marx var vellykket, men efter to mislykkede revolutioner i henholdsvis Rusland og Tyskland endte det i 1920'erne med, at hans tanker nærmest blev emblematiske for de socialdemokratiske partier i det meste af Europa. Og vel også er det for et parti som SF i dag.

Mange regner Karl Marx og Friedrich Engels for de socialdemokratiske bevægelers åndelige fædre. Måske også Ferdinand Lassalle, der i 1863 grundlagde det første socialdemokratiske parti i verden. Det holder nok også stik, når det gælder de første 50 år af de europæiske socialdemokratiers eksistens, men for 100 år siden skiftede ideologien, bl.a. inspireret af en fjerde tysker, nemlig Eduard Bernstein. Hans 'revision' af Marx' og Engels' teorier omkring 1900 kom til at sætte sig spor i de socialdemokratiske partiers historie i Europa. Også i Danmark, men først efter at have været afvist i mange år.

I januar 1898 forbløffede Bernstein, en højt anset marxistisk pioner og ledende medlem af det tyske socialdemokrati, den socialdemokratiske verden ved i partiets teoretiske tidsskrift *Die Neue Zeit* at skrive: "Jeg tilstår åbent, at jeg har meget lidt sans og interesse for det, man normalt forstår ved 'socialismens endemål'.¹ Dette mål, hvad det end er, er intet for mig, bevægelsen er alt". Det var kætterske ord i en international bevægelse, der byggede sin raison d'être på Marx' og Engels' forudsigelse af et kommunistisk samfund, der lå for enden af en lang, lidelsesfuld historie med hårde klassekampe. I Bernsteins terminologi betød 'bevægelsen' to ting: den sociale bevægelse, som Socialdemokratiet, fagbevægelsen og kooperationen inkarnerede, og en bevægelse henimod målet, det socialistiske samfund. Socialismen var egentlig stadig et 'mål' for Bernstein, men ikke et mål, man kunne satse på at nå gennem et sammenbrud for kapitalismen og heller ikke ved, at en voldelig eller uvoldelig revolution kunne frembringe det. Bernstein var ikke kun blevet 'revisionist', men også 'reformist'. Udviklingen skulle være gradvis og fredelig, evolutionær og ikke revolutionær.

Bernstein og den tyske arbejderbevægelse

Man hvem var Bernstein?

Eduard Bernstein tilhørte den generation af tyske marxister, som fulgte umiddelbart i Karl Marx' og Friedrich Engels' fodspor, og som var den generation, der udbredte kendskabet til deres teorier, først i Tyskland og derefter i resten af Europa. De var marxismens apostle.

Bernstein blev født i Berlin d. 6. januar 1850 som det syvende af 15 børn i en jødisk familie. Faren var lokomotivfører og praktiserede ikke den jødiske religion. Det gjorde Eduard heller ikke, og i 1877 udtrådte han formelt af det tyske Mosaisk Trossamfund. I mellemtiden var han blevet overbevist socialist.

¹ Eduard Bernstein: "Der Kampf der Sozialdemokratie und die Revolution der Gesellschaft". *Die Neue Zeit*, 16, 1897-1898, s. 485-496 og 548-557.

På grund af den store børneflokk var familien fattig, og i 1866 måtte Bernstein forlade gymnasiet for at komme i lære som bankassistent. Indtil 1878 arbejdede han i en bank i Berlin og uddannede sig gennem selvstudier. Gennem livet opnåede han en meget stor viden om historie, økonomi og politik.² Han blev tidligt tilhænger af det liberale Fortschrittspartei. Partiet havde flertallet i den preussiske Landdag, men var stort set uden politisk indflydelse over for kongen, der også fra 1871 var tysk kejser, og ministerpræsidenten, Otto von Bismarck. Ligesom i Danmark 20 år senere foregik der en forfatningskamp, hvor Landdagen – og senere den tyske Rigsdag – krævede indflydelse på regeringsdannelsen og på politikken i det hele taget, men blev stoppet af Bismarck, der repræsenterede den tysk adel og storgodsejerne, de såkaldte junkere.

I 1863 havde Ferdinand Lassalle stiftet partiet Allgemeiner Deutsche Arbeiterverein, men dels var det stadig et lille parti, og dels støttede det dele af Bismarcks politik i håbet om, at staten ville gennemføre sociale reformer i modstrid med liberalismen og dermed imod Fortschrittspartei. Da den tysk-franske krig brød ud i 1870, støttede Bernstein den også begejstret ligesom næsten alle tyskere på tværs af partiskel. Kun August Bebel og Wilhelm Liebknecht fra partiet Sozialdemokratische Arbeiterpartei, der var stiftet i 1869 og ligesom det danske parti fra 1871 var tilsluttet 1. Internationale, undlod at stemme for krigsbevillinger og blev mødt med en storm af forargelse i den nationalistisk dominerede offentlighed. Som den senere tyske kejser, Wilhelm II., sagde, så var socialdemokraterne "fædrelands- og rigsfjender". De blev også betegnet som "den indre fjende", og deres funktion som syndebuk blev kronisk. Sammen med etniske og religiøse mindretal som jøderne blev de gjort ansvarlige for de negative træk i den tyske udvikling, som enten allerede fandtes eller kunne tænkes at dukke op.

Den tyske stat var halv-absolutistisk. Kejseren rådede over militæret og udenrigspolitikken. Han udnævnte rigskansleren og de øvrige ministre, ligesom han udnævnte dommerne, og regeringen var ikke ansvarlig over for Rigsdagen som i et parlamentarisk styret land.³

Efter at have læst Marx' skrift *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, 1871, om Pariserkommunen meldte Bernstein sig i 1872 ind i Bebels og Liebknechts Sozialdemokratische Arbeiterpartei. Han var dog endnu ikke blevet marxist, men stod under indflydelse af positivisten Eugen Dühring, som Engels i 1877 angreb i skriftet *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, og af Lassalle. Men det var netop Engels' skrift, som i 1879 'omvendte' Bernstein til marxismen⁴ eller det, der i dag kaldes for 'den ortodokse marxisme'. Den skal omtales nærmere om lidt. Inden da havde han været aktiv i samlingsbestræbelserne mellem de to partier, som resulterede i samlingskongressen i Gotha i 1875 og stiftelsen af partiet Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, der senere omdøbtes til det, vi kender de tyske socialdemokrater som, nemlig Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD. Det blev støttet af Marx og Engels, selvom Marx havde nogle forbehold over for programmet, som han fandt for præget af Lassalles ideer om produktionsforeninger med statsstøtte og hans tro

² Francis Ludwig Carsten: *Eduard Bernstein*, München 1992.

³ Dieter Groh: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des ersten Weltkrieges*, Frankfurt am Main 1973, s. 22 ff., s. 49 et passim. Se også Reinhold Zippelius: *Kleine deutsche Verfassungsgeschichte*, München 2002, s. 118-126.

⁴ Günther Hillmann: "Biographische Daten". Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Günther Hillmann ed., Rowohlt Taschenbuch, Hamburg 1969 (1899), s. 240.

på den jernhårde lønningslov, altså at det ikke var muligt at hæve arbejdernes lønninger under kapitalismen. Hvis det var tilfældet, var der jo ingen grund til at danne fagforeninger.

Den tyske arbejderbevægelse var stadig lille, men den voksede, og i 1878 benyttede Bismarck to (mislykkede) attentater mod kejser Wilhelm I til at få Rigsdagen til at vedtage en lov mod socialdemokratisk virksomhed. En undtagelse blev dog rigsdagsrepræsentationen. Indtil 1890, hvor loven blev ophævet, fungerede SPD således kun ved valg til og med medlemmer af Rigsdagen. Al anden socialdemokratisk aktivitet var forbudt, og de ledende medlemmer måtte gå i eksil. Det gjaldt også Bernstein, som i 1879 flyttede til Zürich i Schweiz. Her blev han i 1881 redaktør af det ugentlige partiorgan *Der Sozialdemokrat*, som blev smuglet ind i Tyskland. Men inden da havde han lært Marx og Engels personligt at kende, da han sammen med SPD's formand, August Bebel, i 1880 besøgte dem i London. I 1883 deltog han i den illegale, tyske socialdemokratiske kongres, der blev afholdt i København i det hus, som Arbejdermuseet ligger i i dag, Arbejdernes Forsamlingsbygning. I 1886 giftede han sig med oversætteren Regina Zadek, der var fraskilt med to børn. De fik ikke nogen sammen. Zadek kom også til at fungere som hans sekretær.

På foranledning af den preussiske regering blev Bernstein i 1888 udvist af Schweiz og flyttede til London, hvor han boede indtil 1901, da han stadig var eftersøgt i Tyskland på grund af 'presseforseelser'. I England blev han for alvor ven med Engels, og da denne døde i 1895, blev han en af eksekutorerne af hans testamente og rådede sammen med Bebel over hans litterære efterladenskaber (Nachlass). Han blev med andre ord anerkendt som en af 'kirkefædrenes' efterfølgere og ansås for at være revolutionær socialist ligesom dem. Han blev også en flittig medarbejder ved SPD's teoretiske tidsskrift *Die Neue Zeit*, ligesom hans position blev understreget af hans medvirken til at skrive SPD's nye, rent marxistiske program i 1891, *Erfurterprogrammet*. Mens hans ven og redaktøren af *Die Neue Zeit*, Karl Kautsky, førte pennen til den teoretiske del af programmet, tog Bernstein sig af arbejdsprogramdelen.

Fra at være journalist og agitator blev Bernstein nu i en periode mere historiker og udgav bl.a. større værker om og af Ferdinand Lassalle og om den engelske revolution i midten af 1600-tallet.⁵ Han knyttede også venskaber med indflydelsesrige engelske socialister, især fra det intellektuelle selskab, Fabian Society. Der er næppe tvivl om, at rødderne til den 'revision' af den ortodokse marxisme, som han påbegyndte i 1896 med artikelserien *Probleme des Sozialismus* i *Die Neue Zeit*, skal findes i de ideer, som bl.a. ægteparret Sidney og Beatrice Webb udviklede i Fabian Society samt i et omfattende samfundsvidenskabeligt forfatterskab. Fabian Society var stiftet i 1884 og gik ind for en pragmatisk socialisme med baggrund i John Stuart Mills og Jeremy Bentham's utilitaristiske tradition, men var også inspireret af kontinentaleuropæiske socialister, herunder Lassalle og naturligvis Marx.

Bernstein benægtede selv senere, at hans teorier skulle være influeret af fabianerne, men de fleste forskere finder det sandsynliggjort, at han under sit lange englandsophold blev kraftigt påvirket af den praktiske, reformpolitiske ånd, som karakteriserede Fabian Society.⁶ Den svenske historiker, Bo Gustafsson, har herudover som inspirationskilder – foruden nogle reformistiske retninger i tysk socialisme, nykantianisme og social-liberalisme – henvist til en

⁵ Ibid., s. 241. Carsten: Op. cit., s. 47-80.

⁶ Peter Gay: *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernsteins Challenge to Marx*, New York 1962, s. 107.

mulig påvirkning fra så forskellige nationale og idémæssige sider som franskmanden Georges Sorel, italienerne Benedetto Croce og den 'liberale socialist' Saverio Merlino. Gustafsson peger ligeledes på en mulig indflydelse fra den såkaldte legale marxisme i Rusland, som var en socialistisk teori med liberale indslag.⁷

I filosofisk henseende var der formentlig tale dels om en inspiration fra Immanuel Kant og hans elever, især Friedrich Albert Lange, som det direkte fremgår af Bernsteins hovedværk, og fra de etiske overvejelser hos Lassalle, som i modsætning til Marx og Engels netop fokuserede på de etiske motiver for socialismen og dermed fjernede sig fra den historiske materialisme.⁸

Bernstein var den eneste ledende SPD'er, som på det teoretiske plan forsøgte at revidere Marx eller snarere det, man kalder den ortodokse marxisme,. Men mange var enige med ham i de praktiske følgeslutninger af hans revision, nemlig at man skulle satse mere på reformkrav end på de mere visionære krav.

"Socialismens forudsætninger ..."

Allerede i 1898 begyndte den såkaldte revisionismedebat i SPD, som først blev afsluttet fem år senere med gentagne fordømmelser af Bernsteins teorier på SPD's kongresser. Et fikspunkt for striden blev Bernsteins bog, som i dag regnes for hans hovedværk: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Socialismens forudsætninger og Socialdemokratiets opgaver) som udkom i marts 1899. Den var en udvidet udgave af de artikler, han mellem 1896 og 98 havde offentliggjort i *Die Neue Zeit* under overskriften *Probleme des Sozialismus*.

I værket kritiserede Bernstein sine gamle marxistiske meningsfæller, først og fremmest Marx og Engels, men også samtidige som f.eks. Karl Kautsky, ligesom han kritiserede nyere stjerner på det socialistiske firmament som Rosa Luxemburg. Han gjorde op med flere af deres hovedteser, f.eks. det, han kaldte for 'sammenbruds- ' eller 'katastrofeteorien' – dvs. ideen om, at kapitalismen ville bryde sammen mere eller mindre af sig selv. Han kritiserede endvidere den marxistiske kriseteori og forestillingen om middelklassens nedsynken i arbejderklassen, dvs. dens proletarisering. Disse forestillinger var hovedsagelig udviklet efter Marx' død i 1883 og var blevet et slags 'system', som man nu kalder for 'den ortodokse marxisme'. Det var præget af en stærk determinisme og gjorde hos mange nærmest marxismen til en samling dogmer, man kunne indlære og tro på som et samlet system eller 'verdensanskuelse'. Men samtidig gav det løfte om et helt andet samfund uden ulighed og uretfærdighed, en profeti, som tiltrak mange arbejdere og småkårsfolk, men også intellektuelle og dele af middelklasserne.

Bernsteins bog er opdelt i tre hoveddele, der svarer til en filosofisk, en økonomisk og en politisk del. I dens sidste udgave, fra 1920, tog han også et opgør med den russiske oktoberrevolution og den leninistiske fortolkning af marxismen.

⁷ Bo Gustafsson: *Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar*, Uppsala 1969, s. 373-402.

⁸ Gay: Op. cit, s. 92 ff.

På det filosofiske plan kritiserede han den hegelske dialektik for at føre socialismen på afveje. Hegels filosofi med dens opstilling af position - negation og negationens negation betegnede han som en "fælde", da den havde forladt empirien og dyrkede "begrebets selvudvikling". Den førte til vilkårlige konstruktioner, som f. eks. når Marx og Engels i *Det Kommunistiske Manifest* skrev, at det, Tyskland i 1848 stod over for, "kun kan være det umiddelbare forspil til en proletarisk revolution". Sent i livet, mente Bernstein, fjernede Engels sig fra Hegels dialektiske metode, men uden at gøre det konsekvent. Men det var nødvendigt at gøre, for: "... den er det forræderiske i den Marx'ske doktrin, den faldgrube, som står i vejen for alle følgerigtige betragtninger af tingene".⁹

Med hensyn til økonomien og kapitalismes periodiske kriser fremførte han, at både arbejdsgivernes organisering i karteller oppefra og civilsamfundets dannelse af kooperativer nedefra, kombineret med Socialdemokratiets parlamentariske reformarbejde, ville kunne afbøde disse. Det kapitalistiske system ville ikke bryde sammen, ligesom middelklassen heller ikke ville blive proletariseret. Og overgangen til socialisme ville ikke, som han fastholdt, ske ved et brud, men ved en glidende overgang. Altså ikke ved revolution, men ved evolution. Under denne proces burde Socialdemokratiet også arbejde sammen med borgerligt-liberale kræfter, ligesom man kunne kæmpe for politiske reformer sammen med dem.

Politisk set skulle Socialdemokratiet være et "demokratisk-socialistisk reformparti". Jeg citerer en af de berømte og dengang berygtede teser fra bogen:

"Dets indflydelse ville være meget større, end den er i dag, hvis Socialdemokratiet fandt modet til at gøre sig fri af en fraseologi, som faktisk er forældet, og ville fremtræde som det, det i virkeligheden er: et demokratisk-socialistisk reformparti".¹⁰

Socialdemokratiet skulle kæmpe for en stadig udstrækning af demokratiet.

"Demokratiet er på samme tid middel og mål. Det er midlet for tilkæmpelsen af socialismen, og det er formen for socialismens virkeliggørelse", lyder et andet af bogens udsagn. Demokratiet er en værdifuld "skole i kompromisser", hvor partierne lærer at bøje sig mod hinanden, og valget giver den enkelte borger større og større delagtighed i fællesskabet. 'Proletariatets diktatur' er derimod et tilbagelagt stadium i udviklingen. Det peger mere tilbage på rædselsherredømmet under den franske revolution, end det peger fremad.

Når Socialdemokratiet havde tilkæmpet sig det fulde politiske demokrati, og SPD havde overtaget magten, kunne man gradvis indføre et socialistisk system, hvor både fagbevægelsen og Kooperationen dog stadig skulle spille en stor rolle. Det skulle ikke være stat det hele. Og alle tanker om, at magten kunne vindes ved et kup, afviste Bernstein på det skarpeste. Han kaldte det 'blanquisme' efter den franske revolutionære, Auguste Blanqui (1805-81), der var en efterfølger til revolutionens jakobinere og et par gange under Napoleon

⁹ Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokrati*, 1969 (1899), s. 62. Sidetallene her er fra den tyske tekst, omsat til dansk, og ikke fra den oversatte bog.

¹⁰ Ibid., s. 196. Bernsteins fremhævelser.

¹¹ Ibid., s. 154.

¹² Ibid., s. 155, 157.

3. søgte at kuppe sig til magten i Frankrig. På samme måde så Bernstein på Lenin og oktoberrevolutionen i Rusland. I stedet for at vente på, at kapitalismen modnedes, og arbejderklassen blev organiseret, så den kunne gøre krav på magten, havde Lenin og hans fæller udført et kup og senere afskaffet enhver ansats til demokrati.

Socialismens forudsætninger er i sig selv et vigtigt kildeskrift til socialismens historie og giver samtidig et indblik i de vigtigste politiske temaer, som man diskuterede på den europæiske venstrefløj i anden halvdel af det 19. århundrede. Det gjaldt f.eks. spørgsmålene om reform og/eller revolution, forholdet mellem parti og fagbevægelse, Kooperationens betydning, betimeligheden af at anvende 'borgerlige' økonomers og teoretikers bidrag til samfundsanalysen mm. Men dens teser passede ikke med det revolutionære Erfurterprogram og den ortodokse marxisme.

Revisionismedebatten 1898-1903

Efter bogens udgivelse fortsatte revisionismedebatten eller -striden da også for fuld udblæsning. Mens Bernstein forsynede de dele af SPD, som satsede på reformer fremfor på revolution, med en teoretisk overbygning, var flertallet i ledelsen stærkt imod bogens teser. Den blev diskuteret og overvejende stærkt kritiseret på fire af SPD's kongresser, og på en kongres i Dresden i 1903, kort efter en kæmpe valgsejr for SPD – partiet fik 31,7 pct. af stemmerne til Rigsdagen, langt flere end det fik ved det sidste tyske valg, 118 år efter! – blev revisionismen fordømt. I en stor tale sagde August Bebel bl.a., at kernen i modsætningsforholdet mellem marxister og revisionister ikke var kampen for reformer. Den kamp tog partiet allerede og havde altid gjort, og det arbejdede også sammen med liberale kræfter, når det gav mening. Men i spørgsmålet om bevarelse af den overordnede idé, som oplyste vejen til socialisme, måtte SPD ikke opgive sit store mål, sin historiske mission. Det var den, der gav partiet retning og værdighed. Deri lå den store forskel til alle andre partier, og netop fordi partiet bar fremtiden i sit skød, flokkedes stadig større masser om det. Hvorfor skulle det så, som Bernstein øjensynligt mente, opgive sine rødder og forlade den vej, der førte fremad? Også fremover skulle Socialdemokratiet føre en uforsonlig klassekamp mod den bestående orden: "Så længe jeg kan ånde og skrive og tale, skal det ikke blive anderledes. Jeg vil forblive dødsfjende af dette borgerlige samfund og denne statsorden".¹³

Bebels tale skal ses på baggrund af, at det tyske kejserrige som tidligere nævnt ikke var noget demokrati, og at det tyske socialdemokrati i modsætning til det danske blev holdt helt uden for indflydelse og betragtet som statsfjende nummer et.

Der var nu tre hovedgrupper i SPD: en højrefløj med blandt andre Bernstein, en venstrefløj med Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg og Klara Zetkin, og en midtergruppe med partilederne August Bebel, Paul Singer og redaktøren af bevægelsens hovedorgan, *Vorwärts*, Wilhelm Liebknecht.¹⁴ Op mod 1. verdenskrig tilsluttede Kautsky, der oprindeligt tilhørte venstrefløjen, sig midtergruppen.

¹³ Franz Osterroth og Dieters Schuster: *Chronik der deutschen Sozialdemokratie*, I, s. 111.

¹⁴ Veli-Matti Rautio: *Die Bernstein-Debatte. Die politisch-ideologischen Strömungen und die Parteiideologie in der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands 1898-1903*, Helsinki 1994, s. 19.

1. verdenskrig og Weimar Republikken

Trods sin position på højrefløjen indtog Bernstein i nogle spørgsmål, f.eks. spørgsmålet om at gennemføre en generalstrejke for at opnå lige og almindelig valgret i Preussen, en mere radikal holdning end de fleste højresocialdemokrater, da han, med en vis forsigtighed, støttede dette radikale skridt, der dog aldrig blev gennemført før verdenskrigen. I 1917, under krigen, var der ansatser til generalstrejke, men midlet blev først for alvor taget i brug for at bekæmpe det såkaldte Kapp-kup i 1920, hvor en general Wolfgang Kapp og en anden general kuppede sig til magten i Berlin, men måtte trække sig pga. den gennemførte generalstrejke.¹⁵ Den var i øvrigt forbilledet for den danske arbejderbevægelses erklæring af generalstrejke imod Christians 10.'s påsekup i 1920, kort efter Kapp-kuppet.

Under 1. verdenskrig omgrupperedes fløjene i SPD. De gamle ledere var døde – Bebel døde i 1913 – og højrefløjen med Friedrich Ebert og Philipp Scheidemann sad nu på ledelsen og støttede bevillingerne til krigen. Men fra 1916 førte uenighed om krigen fortsættelse til en spaltning af partiet, først med dannelsen af venstrefløjsfraktionen Spartakusgruppe med Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg og derefter med en løsrivelse og dannelse af et nyt socialdemokrati i 1917, nemlig Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD. Efter at han længe havde kritiseret den tyske krigspolitik sluttede Bernstein sig til oppositionen, og i april 1917 gik han, bl.a. sammen med Kautsky, ind i USPD. De to gamle kammerater blev nu forsonede, efter at Kautsky havde brudt med ham under revisionismestriden.¹⁶

Oppositionens modkrav til de tyske magthaveres krav om anneksioner af andre landes territorier var parolen om 'folkenes selvbestemmelsesret', men trods deres protester mod krigen forblev USPD og Spartakusgruppen i mindretal.

Da novemberrevolutionen brød ud i 1918, dannede SPD og USPD regering, og Bernstein blev for en kort periode vicedepartementchef i Finansministeriet. Han fordømte spartakusopstanden i januar 1919, der brød ud, da Berlins politipræsident, som var medlem af USPD, blev afskediget. Det var her, Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg blev myrdet af tyske officerer. Det var Bernstein bestyrtet over, men når det kom til spørgsmålet om revolution, var han ikke enig med kommunisterne eller USPD's venstrefløj. Han mente ikke, at tiden var moden til en overgang til socialisme.

I foråret 1919 søgte han tilbage til SPD, og han bestræbte sig i det hele taget sammen med andre på at genforene den socialdemokratiske bevægelse.¹⁷ Det lykkedes i efteråret 1922, hvor de to partier blev sammenlagt, mens det tyske kommunistparti, KPD, fra årsskiftet 1918-19 udgjorde den yderste venstrefløj og tog imod de medlemmer af USPD, der anså SPD for at have svigtet revolutionen og ikke ønskede at vende tilbage til partiet. KPD gik ind for sovjetmodellen med arbejder- og soldaterråd, mens SPD fastholdt det parlamentariske demokrati som styreform.

¹⁵ Heinrich August Winkler: *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, München 2000, s. 409-412.

¹⁶ Carsten: Op. cit., s. 149, s. 154.

¹⁷ Ibid., s. 171 f.

I 1920 blev Bernstein genvalgt til Rigsdagen. Han holdt fast ved de synspunkter, han havde fremlagt i 1890'erne om en demokratisk politik, der sigtede på gradvise reformer, som skulle munde ud i et socialistisk samfund, 'gradualisme', som det også blev kaldt. Så sent som i 1920 udkom 'Socialismens forudsætninger' igen med små tilføjelser plus et efterskrift om den russiske revolution, men ellers med samme indhold som i 1899.

I Weimartiden var Bernstein en stærk fortaler for republikken og imod både den højreorienterede nationalisme og den bolsjevikiske leninisme, senere stalinisme, som med forskellige motivationer bekæmpede Weimar-republikken. Hans moderate synspunkter kom også til at præge SPD's Görlitzer-program, der i 1921 erstattede Erfurterprogrammet. Men efter sammenlægningen af SPD og USPD i 1922 tabte han ideologisk indflydelse til Rudolf Hilferding og Karl Kautsky, der også var vendt tilbage til SPD, hvad der førte til en skærpelse af programmet i socialistisk retning.¹⁸ Han havde svært ved at sætte sig igennem i de interne kampe, var ikke nogen stor taler i en tid, hvor talekunst virkelig havde politisk betydning, og hans personlighed var i det hele taget nok mere en stuelærds end en agitators.

I 1923 døde Bernsteins hustru, og i 1928 forlod han som 78-årig Rigsdagen. Men han blev ved med at skrive artikler og afhandlinger, indtil han blev ramt af hjerneblødninger og døde d. 18. december 1932, seks uger før hans værste mareridt – en koalition af nationalister og fascister med Hitler i spidsen – kom til magten. Dermed led den tyske arbejderbevægelse et historisk nederlag, som på sigt fik skæbnesvangre konsekvenser for resten af verden.

Bernstein i Danmark

Tilbage til 'Socialismens forudsætninger'. Det var ikke kun i det tyske SPD, Bernsteins tanker blev fordømt. Det skete også i andre landes arbejderbevægelser, herunder i den danske, og det på trods af, at der allerede i mange år havde bestået en reformalliance mellem de progressive dele af Venstre og Socialdemokratiet. Netop det, der manglede i Tyskland.

I det liberale tidsskrift *Tilskueren* skrev historikeren, dr. phil. Gustav Bang, der var ortodoks marxist og medlem af Socialdemokratiet (i 1901 blev han medlem af hovedbestyrelsen) en længere teoretisk tilbagevisning af Bernstein, og i partiavisen *Social-Demokraten* kommenterede Frederik Borgbjerg, der var grundtvigiansk inspireret socialdemokrat og medlem af Folketinget, Gustav Bangs artikel og konkluderede i modsætning til Bernsteins opfattelse af, at der ville ske en stykkevis indvoksen i socialismen, at:

"... langt snarere stiler alt med raskere og raskere fart henimod katastrofen. Det gælder om, at arbejderklassen organiserer sig, udvikles og opdrages til at løfte arven, når det gamle samfund styrter sammen ... Bang stempler Bernsteins skrift som 'en mislykket bog', der dog gør den nytte at holde selvkritikken i Socialdemokratiet levende, thi er der noget, som Marx' disciple må undgå, er det selvfølgelig at forbruske i dogmatisme".¹⁹

Det danske socialdemokratis to mest teoretisk skolede medlemmer af den yngre generation tog altså afstand fra revisionismen, da den dukkede op som teoretisk retning. Bindingen til

¹⁸ Ibid., s. 184. Osterroth og Schuster: Op. cit., II, s. 108 ff.

¹⁹ *Social-Demokraten*, 5.5. 1899.

SPD og den ortodokse marxisme var stadig for stærk, og visionen eller fremtidshåbet om et socialistisk samfund uden uretfærdighed og ulighed var intakt. Men holdningen var paradoksalt. For samtidig med, at det danske parti bekendte sig til en moderat reformpolitik og en alliance med borgerligt-liberale grupper, fordømte det på idéplanet Bernsteins revisionisme. Både Bang og Borgbjerg så den udelukkende som et angreb på Marx' og Engels' ideer, mens den i virkeligheden netop indeholdt en anvisning på den form for moderat strategi, som det danske parti benyttede og forsvarede ind- og udadtil.

Men revisionismen, forstået som et bevidst ændret idégrundlag, vandt ikke indpas i dansk arbejderbevægelse – og for så vidt heller ikke i den tyske – før i 1920'erne. I dette årti begyndte den socialdemokratiske presse at forholde sig mere bevidst til forskellen mellem marxismen og den specifikke socialistiske ideologi, som Socialdemokratiet i Danmark – og i Sverige og Norge, må man tilføje, der er ikke nogen dansk model, men en skandinavisk – i realiteten stod for. Selv i mellemkrigstiden betød det dog ikke, at de danske socialdemokrater eksplicit tog Bernstein til sig. Først i 1945 udgav de et skrift af ham med titlen *Det blivende i marxismen*, og så sent som i 2014 omfavnede socialdemokraten Anders Dybdal ham i bogen *Socialdemokratiske tænkere*. Endelig var Bernstein blevet anerkendt som den 'demokratiske socialismes' faderskikkelse, i hvert fald af yngre socialdemokratiske intellektuelle.

Da var der imidlertid løbet så meget vand i stranden og det danske socialdemokrati blevet så forvandlet i liberal retning, at Bernstein i forhold hertil måtte forekomme som en radikal socialist. Han opgav nemlig ikke socialismen som program og opfattede indtil sin død stadig sig selv som marxist – bare én, som havde korrigeret og suppleret de to kirkefædres teorier.

Perspektivering

For nu at samle op og perspektivere:

Hvis man anerkender, at der i Socialdemokratiets historie har været en specifikt socialdemokratisk ideologi, kan Bernstein med rette betegnes som dennes åndelige fader. Spørgsmålet er dog, om man kan tale om denne ideologi som en selvstændig ideologi, som Anders Dybdal gør – en ideologi, der ifølge ham skulle svare til Bernsteins. Findes der i det hele taget en ideologi, man kan kalde 'socialdemokratisme'? Og som var inspireret af Bernstein? Måske gælder det for tiden fra 1920'erne til 1990'erne, selvom det måske ikke var eksplicit erkendt før 1945. Indtil da blev Marx i partiets taler og skrifter oftere nævnt som urfader. Men det gælder næppe i dag. For trods sine 'provokerende' ytringer om marxismen fastholdt Bernstein som lige nævnt socialismen som mål, forstået som fælleseje af produktionsmidlerne. Midlerne skulle blot baseres på det politiske demokrati, være moderate, delvis selvorganiserede og gerne inkludere socialliberale kræfter. Man skulle så at sige vokse ind i socialismen. Fra 1920'erne blev ideologien kendt som "demokratisk socialisme", også for at afgrænse den fra marxismen-leninismens "proletariatets diktatur".

²⁰ Eduard Bernstein: *Det blivende i marxismen*, København 1945. Indledning ved Ib Kolbjørn.

²¹ Anders Dybdal: "Eduard Bernstein. Politikens forrang og classesamarbejde, Anders Dybdal, ed.: *Socialdemokratiske tænkere*, København 2014.

Den tyske historiker, Thomas Meyer, har formuleret Bernsteins ideologiske bestræbelse på den måde, at han forsøgte: "... at nyformulere [relevansen af, CB] den socialistiske teori for samfund med en høj kompleksitet. For så vidt betegner han overgangen til den moderne socialismeforståelse".²²

Bernstein brød med marxismen i sin ortodokse udgave, men som nævnt ikke med socialismen i sin brede, klassiske form. Og han var stadig inspireret af sine gamle læremestre, Marx og Engels. Hans politiske udvikling var bemærkelsesværdig og spejler både den nationale tyske og den europæiske historie, som han reagerede på. Fra som redaktør af *Der Sozialdemokrat* i Zürich at være revolutionær marxist til i London at blive reformistisk socialist og derefter til kritiker af den ortodokse marxisme og ophavsmand til en revideret marxisme – som måske endda ikke længere var marxisme. Fra i august 1914 klart at have støttet krigen til at blive krigskritiker, forlade SPD og blive ledende medlem af USPD, fulgt af en tilbagevenden til SPD. Hans karriere gennemløb alle schatteringer af den tyske socialisme, fra venstre mod højre og tilbage igen – og igen. Selv mente han, at han hele vejen igennem var forblevet tro mod sine grundlæggende holdninger,²³ og det kan heller ikke afvises.

Bernstein var yderst påvirkelig for de begivenheder, der uspillede sig her og nu, og den alternative teori til den ortodokse marxisme, han udviklede, var eklektisk. Filosofisk byggede den som tidligere nævnt på tysk nykantianisme og engelsk socialreformisme samt andre venstreliberale idéstrømninger. Men naturligvis også på marxismen, hvad der viste sig i hans fastholden af arbejdsværdilæren og andre centrale elementer af den marxistiske økonomiske teori.

Hans filosofiske og økonomiske kritik af marxismen og udfoldelsen af sine egne ideer kan i dag virke meget bundne af den tid, de blev formuleret i – og hans talrige opstillinger af skemaer og tabeller af økonomisk art kan virke noget bogholderagtige, som om den reflekterede hans gamle job som bankmand – mens hans sociologiske iagttagelser af f.eks. middelklassens overlevelse og arbejderklassens stigende differentiering er skarpe og for så vidt har forklaringskraft den dag i dag. Han har et vågent øje for fremvæksten af den nye white collar-middelklasse, ja man kan endda sige blue collar-middelklasse ('Blå Bjarne'). Sociologiens nestor, Max Weber, anerkendte da også i sin bog *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* fra 1904 – som for et par år siden blev oversat til dansk – Bernsteins bidrag til den historiske sociologi i hans bøger om den engelske revolutionshistorie i 1600-tallet.

Bernsteins forståelse af og afstandtagen fra marxismen-leninismen, som den udviklede sig i årene efter oktoberrevolutionen, har på samme måde bevaret sin sandhedsværdi. Alt i alt er der mange lighedspunkter mellem Bernsteins og de europæiske socialdemokratiers ideologi og taktiske holdninger, før disse partier opgav socialismen som mål og stillede sig tilfredse med at sætte politiske rammer for de kapitalistiske samfund og føre en udstrakt social fordelingspolitik.

²² Thomas Meyer: *Bernsteins konstruktiver Sozialismus*, Berlin-Bonn 1977, her citeret efter Carsten: Op. cit., s. 197. Samme opfattelse findes i Horst Heimann: *Die Voraussetzungen des Demokratischen Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Bonn 1991.

²³ Carsten: Op. cit., s. 196.

Bernstein blev jo blandt andet berømt og nogle steder herostratisk berømt for denne sætning i *Socialismens forudsætninger*, en sætning, der da også er blevet citeret igen og igen i litteraturen om arbejderbevægelsens historie:

"Jeg tilstår åbent, at jeg har meget lidt sans og interesse for det, man normalt forstår ved 'socialismens endemål'. Dette mål, hvad det end er, er intet for mig, bevægelsen er alt".²⁴

Men det var ikke ensbetydende med en afsværgelse af socialismen: I Bernsteins terminologi betød 'bevægelsen' to ting: for det første den sociale bevægelse, som Socialdemokratiet, fagbevægelsen og kooperationen samlet set inkarnerede, og for det andet en 'bevægelse' hen imod målet, det socialistiske samfund, selvom han selvfølgelig samtidig antyder, at han egentlig ikke ved, hvad målet er, og det kan jo virke forvirrende. Men det rimeligste ud fra hvad han ellers skriver er at tolke citatet derhen, at han fastholdt socialismen som mål, men ikke mente, den kunne beskrives på forhånd, og at man hverken kunne satse på at nå målet gennem et sammenbrud for kapitalismen eller ved, at en voldelig revolution kunne fremkalde det. Bernstein var ikke kun blevet 'revisionist', men også 'reformist'.

Hvis Bernsteins socialisme skal sammenlignes med en nutidig udgave af socialistisk tænkning, kan det meningsfuldt være med de ideer, Pelle Dragsted udvikler i bogen *Nordisk socialisme. På vej mod en demokratisk økonomi* fra 2021. Den søger at vise, hvordan venstrefløjen – formentlig inklusive Socialdemokratiet, det fremstår ikke helt klart i bogen – kan udforme en bæredygtig socialisme, der bygger på økonomisk demokrati og såkaldt demokratisk ejerskab. Dragsteds fokus på kooperationen og økonomisk selvorganisering ligner i høj grad Bernsteins – på 122 års afstand! Ligesom Bernstein forestiller han sig en lineær udvikling, altså en evolutionær vej til socialisme, måske med mindre forstyrrelser, men i det lange løb 'opad'.

Ligesom opgøret med bolsjevismen må man også i dag anerkende Bernsteins påstand om, at marxismen, forstået som et system, ikke var eller er nogen videnskab. Han påstod ikke, at Marx og delvis Engels ikke havde arbejdet videnskabeligt, men sondrede mellem deres videnskabelighed og deres politiske profetier, som ukritisk blev overtaget af deres elever og sammenfattet som et system eller en verdensanskuelse. Videreudviklingen og udformningen af 'den marxistiske lære', som han skrev, måtte begynde med en kritik af den. "Deri og ikke i den evige gentagelse af mestrenes ord ligger deres elevers opgave".²⁵ I det hele taget er det svært i dag at tage afstand fra Bernsteins forsøg på seriøst at diskutere grundlaget for marxismen, både filosofisk, økonomisk og politisk, også selvom hans forsøg på flere måder var for overfladisk og springende til at virke fuldt overbevisende. Han identificerede nærmest videnskab med empirisk forskning; det afspejler sig også i hans sprog, hvor han hele tiden taler om 'kendsgerninger' uden nærmere at reflektere over deres ophavssituation og tidsbetingethed, og som om de i sig selv trumfer den gamle teori.

Hvis man betragter problemerne på meget langt sigt – ind i vores århundrede – er det også spørgsmålet, om udviklingen ikke har dementeret Bernsteins teser og bekræftet Marx', med undtagelse af dennes alt for utålmodige politiske tidsperspektiv. Det gælder f.eks. spørgsmålet om koncentrationen og centraliseringen af kapitalen, uligheden mellem

²⁴ Bernstein: *Die Voraussetzungen ...*, s. 200.

²⁵ Ibid., s. 46.

klasserne eller landbrugets udvikling. Og det gælder udpiningen af jordens ressourcer, ligesom det gælder det enorme svælg mellem den fattige og den rige del af verden. Bernstein havde da også selverkendelse nok til at supplere sit krav om kritik af Marx med udsagnet fra *Socialismens forudsætninger* om, at "det kan ovenikøbet vise sig, at det efter fjernelsen af det, der erkendes som fejlagtigt ... dog sluttelig er Marx, der får ret imod Marx".²⁶

Når det gjaldt de virkelig store spørgsmål omkring 1900 såsom kolonialismen og krig og fred må man i bedste fald tale om en vis naivitet hos Bernstein og mange andre moderate tyske socialdemokrater. Bernstein støttede således den tyske kolonialisme i Kina og Afrika, ligesom han bakkede op om store dele af udenrigspolitikken og dens brug af militære midler. Han havde heller ikke blik for SPD-flertallets svage ageren under novemberrevolutionen 1918-19, der aldrig førte til et opgør med de gamle magteliter. Han overså faren fra disse eliter i junkerlassen, officerskorpset og de storindustrielle. De anerkendte aldrig Weimar Republikken, for slet ikke at tale om en udvikling mod socialisme, de anerkendte end ikke demokratiet. Samtidig opnåede de liberale kræfter heller aldrig en styrke, der gjorde dem egnede som en virkelig partner for Socialdemokratiet i kampen for at opnå og fastholde demokratiet. En stærk alliance som den mellem det danske socialdemokrati og Det Radikale Venstre kom det aldrig til i Tyskland før 2. verdenskrig, der så at sige udslettede disse eliter, som havde allieret sig med Hitler, bortset fra de økonomiske, som stadig eksisterer.

Reformsocialisterne i Tyskland erkendte ikke i tilstrækkelig grad de konservative og reaktionære kræfters farlighed og afstod gennemgående fra at bruge radikale midler mod dem i tiden lige efter 1. verdenskrig, hvor der var en realistisk mulighed for at gennemføre politiske strukturreformer. Det var ikke nok at stille sig på demokratiets grund og, med en vending fra Bernstein selv, bruge demokratiets 'fraseologi'. Hvis det tyske samfund virkelig skulle demokratiseres, måtte der radikale strukturreformer til, som SPD dels veg tilbage for og dels ikke kunne finde flertal for. Det tyske kommunistparti, KPD's, politik med at udråde socialdemokraterne som 'socialfascister' under ultra-venstrelinjen fra slutningen af 1920'erne, gjorde naturligvis ikke sagen bedre. Efter alt at dømme kunne en samlet arbejderbevægelse have spærret for Hitlers magtovertagelse i 1933. Trods Bernsteins optimistiske prognose blev Tysklands udvikling alligevel præget af sammenbrud og katastrofer, som venstrefløjen hverken formåede at hindre eller dreje konstruktivt til sit formål.

Den stærke tro på socialismens uundgåelige sejr som en følge af kapitalismens objektive udvikling, der herskede, før revisionismen og den formulerede reformisme vandt overhånd, minder på mange måder om en politisk religion. Som sådan rummede den en overvældende motivationskraft. Troen på bevægelsens historiske mission vakte entusiasme og handlingsparathed. Med denne tros udtørrer som følge af krig og borgerkrig, men også af revisionisme og overdreven opportuniste, forsvandt en metafysisk, men ikke desto mindre afgørende, dimension fra arbejderbevægelsens politiske arsenal.

Eduard Bernsteins hovedværk "Socialismens forudsætninger og Socialdemokratiets opgaver" udkom i oktober 2022 på forlaget Samfundslitteratur i Claus Brylids oversættelse og med en udførlig indledning og realkommentarer.

²⁵ Ibid.

LITTERATUR

Bernstein, Eduard: *Det blivende i marxismen*, København 1945.

Bernstein, Eduard: "Der Kampf der Sozialdemokratie und die Revolution der Gesellschaft". *Die Neue Zeit*, 16, 1897-1898, s. 485-496 og 548-557.

Carsten, Francis Ludwig: *Eduard Bernstein*, München 1992.

Dybdal, Anders: *Socialdemokratiske tænkere*, København 2014.

Gay, Peter: *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernsteins Challenge to Marx*, New York 1962.

Groh, Dieter: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des ersten Weltkrieges*, Frankfurt am Main 1973.

Gustafsson, Bo: *Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar*, Uppsala 1969

Heimann, Horst: *Die Voraussetzungen des Demokratischen Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Bonn 1991.

Hillmann, Günther(red.): Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Hamburg 1969 (1899).

Meyer, Thomas: *Bernsteins konstruktiver Sozialismus*, Berlin-Bonn 1977

Osterroth, Franz & Dieters Schuster: *Chronik der deutschen Sozialdemokratie*, Berlin 2005.

Rautio, Veli-Matti: *Die Bernstein-Debatte. Die politisch-ideologischen Strömungen und die Parteiideologie in der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands 1898-1903*, Helsinki 1994.

Social-Demokraten, 5.5. 1899.

Winkler, Heinrich August: *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, München 2000

Zippelius, Reinhold: *Kleine deutsche Verfassungsgeschichte*, München 2002.